

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך לב, תשמ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ספרי הנחלת הלשון פאכסניה לענייני לשון

מפעל יפה עורכת המועצה להנחלת הלשון בהוציאה לאור ספרים, המכילים זה בצד זה מאמרים במתודיקה ובדרכים של הנחלת הלשון העברית ומאמרים מדעיים, תאורטיים ופונקציונליים, בחקר הלשון העברית, שפן הגבול בין מה שהוא מתודי לבין מה שהוא פלשני — דק הוא; ומורה, העוסק בהנחלת הלשון העברית, טוב לו שיכיר פרקים בתולדותיה ובתולדות חקירתה.

ואעמוד רק על המחקרים, שעניינם הלשון העברית פעניין של מחקר ולא פעניין של הוראה, אף פי קשה מאוד להפריד בין הדברים בהיות שני התחומים משרתים זה את זה.

*

שלושה ספרים שהוציאה לאור המועצה להנחלת הלשון ייסקרו בסקירה זו. הראשון שבהם —

ס פ ר ר ו ז ן לזכרו של אהרן רוזן, ערוך בידי עוזי אורנן ובן-ציון פישלר (ירושלים, תשל"ה), 219 עמודים + XXI (תקצירים באנגלית).

ס פ ר ר ו ז ן, שיצא לזכרו של מורה הלשון העברית ומנחילה, אהרן רוזן, מחולק לשלושה שערים: שער ראשון — "על האיש ומשלו . . ."; שער שני — "על הלשון העברית"; ושער שלישי — "על הנחלתה". כפי שכבר ציינתי, תעסוק הסקירה הזאת במאמרים על הלשון העברית, ולכן אעסוק בשער השני בלבד; אף כאן לא אסקור את כל המאמרים שבו, אלא

אדגים את הדיונים שבשער הזה בשלושה מן המאמרים, שיש בהם מצע תאורטי ואידיאולוגי בצד ההחלה הפונקציונלית. השער מכיל תשעה מאמרים, והנושאים מגוונים: במאמר "רישומם המילוני של פעלים, שרשים ובניינים" המחברת, רות בֶּרֶמֶן, מעלה שלוש גישות לרישומן של הקשר בין הפועל לבין הבניין, שהוא יצוק בֹּ: א. "גישת הסדירות הגמורה"; ב. "גישת החריגות הגמורה"; ג. "גישת הייתור (redundancy) הלקסיקלי". בגישה הראשונה נרשם הערך על פִּי ה ש ו ר ש , שהוא הבסיס הלקסיקלי שלו, ואילו הצד המורפולוגי הוא ת ו ס פ ת אוטומטית מחייבת. על-פי קשרים סמנטיים ותחביריים סדירים. יתרונה של השיטה נעוץ בחסכוניותה, אך חסרונה, אליבא דרות ברמן, המתבססת בעיקר על ביקורתו של אורנן¹ בעניין זה, הוא אי-התאמתה לאופייה של העברית בת-ימינו. המחברת מביאה שרשים אחדים, שאינם מקבלים חוקים אוטומטיים על פִּי שורש, שנוצק בתוך דפוס בניין, על פי החוקים שהוזכרו לעיל. כמו-כן היא מעלה את בעית "הפערים" (accidental gaps and systematic gaps), המונעים לעתים קרובות את הקשר שורש-משקל. בגישה השנייה, ההפוכה לראשונה, מורפב הערך המילוני מהצירוף ש ו ר ש + ב נ י ין . גישה זו אמנם מבטלת את החריגות הצפויות מגישת הסדירות ומאפשרת רישום אחיד של

1. עוזי אורנן, "סקירה על הפועל העברי", תדפיס מיוחד (מאי 1967); "בניינים ובסיסים, נטיות וגזירות", האוניברסיטה 16 (ב), עמ' 22-15.

פעלים ושמות; אך גם היא, לדעת המחברת, איננה מתאימה לאופייה של העברית בת-ימינו, דוקא משום שהיא מתעלמת מהערך האבסולוטי של השורש או של הבניין (ערכים, שהודגשו בגישה הראשונה).

הגישה השלישית, שהמחברת תומכת בה, נוקטת עמדת-ביניים בין שתי הגישות האחרות. גישה זו מביאה בחשבון את הערכים הלקסיקליים של השורש ואת הקשרים התחביריים והסמנטיים שלו עם הבניינים, אך רואה את הבניינים כמערכת שלמה, המשקפת תהליכים תחביריים ותכונות סמנטיות; הערך הנרשם יכול אפוא בצד רישום השורש את כל התכונות המאפיינות אותו במערכת הבניינים והמשקלים, כל בניין או משקל ותכונותיו המיוחדות, המואצלות על השורש הזה, באמצעות רישום תכונות מבחירות; כן יירשם בערך, באילו תנאים השורש משתבץ בתבנית פועלית ובאילו תנאים בתבנית שמנית. התבניות התאורטיות יכללו גם אפשרות למימוש פונטי אוטומטי ע"י כללי פונולוגיה רשומים מראש. בדרך זו, המחברת סבורה, שהלומד יוכל להפיק תועלת מן המילון הן כשומע והן כמשמיע.

במאמר "פורמלי ופונקציונלי" המחבר עוזי אורנן מעמיד כעיקר את הקביעה, שאין בנמצא דקדוק שאינו פורמלי; על כן אין מקום לדרישה לזנוח את "הדקדוק הפורמלי" ולאמץ שיטת דקדוק "פונקציונלית", כפי שתובעים מחנכים רבים, מאז השמיע ריגר את התביעה לראשונה במאמרו "לשינוי ערכים

בהוראת הדקדוק העברי². יתר על כן, אותו הדקדוק, שאליו פונו חצי הזעם מפני היותו "פורמלי" — איננו פורמלי כלל ועיקר, שכן איננו מדויק, והוא מדבר על "יוצאים מן הכלל". כדוגמה לדקדוק פורמלי אורנן מביא את הדקדוק הגרטיבי-טראנספורמטיבי, הפונה על כל ליצירה, ולפי כללים אלה אף נוצרות המלים החדשות שבלשון החיה, ואפילו בלשון הילדים.

דקדוק פורמלי אמיתי הוא גם פונקציונלי, ואפילו הדקדוקים ה"מקובלים" היו פונקציונליים לשעתם; לא פן בשביל יודעי העברית, החיים בשפתה. פרק מיוחד, הכולל את אותיות השימוש, שהועיל מאוד ללומד השפה העברית לשם קריאה בתנ"ך, מיותר הוא ליליד ישראל דובר השפה העברית כשפת-אם. על-פן הקריאה אינה צריכה להיות: 'אין לנו צורך בדקדוק פורמלי! — הבו לנו דקדוק פונקציונלי!'. הקריאה המתאימה היא: הבו לנו את התבניות הפורמליות המתאימות לצרכינו, תבניות פורמליות ודקדוק פורמלי, שיהיו פונקציונליים בשבילנו.

"על 'מלות מפתח' ו'מלות עדות' בלשוננו של ירמיהו" הוא מאמרו של שלמה מורג, המסביר את המונחים האלה: "מלות מפתח" הן מלים המציינות מושגים, מהויות וערכים, שמקומם חשוב בחיי החברה ובסולם הערכים שלה, והן

2. בתוך לשון וספרות בבית הספר היסודי (תל-אביב תשט"ו).

מעין מפתחות להפרת מהותה הרוחנית והחברתית בשלב התגבשותו של אוצר מלים מסוים. "מלות העדות" הן אותן המלים, שעברו גלגולי משמעות על פי שינויים שחלו בחיי החברה. מורג מביא בין שאר הדוגמאות ל"מלות עדות" את המונח "רגילה" מלשון החיילים בארץ, שמשמעותו "חופשה רגילה" (המעבר מן המעמד הדקדוקי של תואר-השם למעמד שם-עצם הוא שכיח במקרים האלה), בעוד ש'מלת מפתח', למשל, במאה ה-18 הייתה המלה "פילוסוף", שציינה מעין מהות חברתית נכספת.

לאחר דיון במונחים האלה בספרות-המחקר המקראית, במיוחד ב"מלות מפתח", ששימשו את החוקרים, אם כי לא בדיוק על-פי ההגדרות שהובאו לעיל (לפי הלקסיקולוג הצרפתי מאטוֹרֶה), מורג מציע לראות את המלה "שבר" כמלת מפתח לגבי נושאי נבואות של ירמיהו, ואילו את הצירוף "שבר גדול", הפא בספר ירמיהו שש פעמים (ולהוציא את ספר צפניה, שבו הוא בא פעם אחת, הריהו מיוחד לירמיהו), הוא מציע לראות כ"מלת עדות". משמעות הצירוף "שבר גדול" בירמיהו הוא אסון לאומי, שואה, והנביא מבקש לציין בו במודגש, שהוא עצמו בלבד חש בשואה המתקרבת, בעוד שהאחרים שאננים ומתעלמים מן האותות. כן הוא, אליבא דמורג, הצירוף "מגור מסביב". הצירוף הזה מציין את הפחד המקיף את האדם, בהיות השורש "גור" עומד ביסודן של המשמעויות מגורים ופחד כאחת. צירוף זה, הוא "מלת עדות", המשמשת הן בתחום הפרט והן בתחום הכללי, כשהרגשת הפחד והעקתו

פקירות מעון מסביב אופפת את האדם והעם, ועל פן הצירוף מעיד על תהפוכות הזמן והחברה.

פ"מלות מפתח" מורג רואה את המלים "משובה", "שערוה" ואת הצירוף "שרירות לב"; לפי שדוּתיהם הסמנטיים להתפצליותיהם הם מלמדים על השתקפות ההתנהגות החברתית של העם בעיניו של ירמיהו, המבקש להילחם בעולם של סטייה מדרך הישר ומהוראת האל אל דרך רעה, הנראית צודקת בעיני ההולכים בה.

עוד בשער הזה: "על דרגות הפבילות הסמנטית של הלשון" מאת רחל לנדאו; "השפה העברית בפנסיות" מאת פינחס לפיד; "הסתמיות במישור התחבירי" מאת רוני פינס; "ב' כ' פ' רפויזות שלא פדין בעברית הישראלית" מאת בן-ציון פישלר; "תזוזות קטגוריליות בלשון המדוברת" מאת אליעזר רובינשטיין; "עברית בשידורי הטלוויזיה הירדנית" מאת יונתן שונרי.

(סקירת שני הספרים האחרים תבוא)